

Гордана Ђерић

Језик усклађен са својим предметом

Да неким случајем успе идеја о „рационализацији комуникације“ стварањем универзалног језика, да језици, попут људи, постану „технолошки вишак“, или да напредак машинског превођења сав језички корпус претвори у препознатљиве формуле, не бисмо били ускраћени само за богатства постојећих језика, њихове нијансе, обрте и синкразије, у смислу губљења историјски ствараних значења и веза, него и лишени једне уметности која свој смисао налази у извођењу оригиналног дела.

Књижевно превођење је ова врста репетитивне, извођачке уметности која постоји захваљујући умећу преводаца да дело створено системом знакова и значења неког језика изведу изражајним средствима свог језика. Најсличније је глуми, игрању и певању, каже Бранимир Живојиновић, али је и сложеније од ових уметности, јер књижевни преводац у свом раду мора бити и глумац и музичар.

„Само, док глумци репродукују речи свог језика, а инструментални и вокални уметници одређене тонске величине фиксирани нотама, преводац мора на основу утврђеног предлошка тек да реконструише и рекреира како значење и афекте тако и мелодију, па све то поново

да преточи у склоп изабраних речи којима посредује обликовани естетски квалитет.“¹

Позивајући се на песника и преводиоца Стевана Раичковића, Никола Бертолино позицију књижевног преводиоца упоређује са *ходачем на жици између двају њонора*. Према Бертолиновом разумевању преводилац је својеврсни акробата који посредује између дубина језика писца изворника и померљивих, непрегледних граница властитог језика: суочавање с њима, прекорачивање јаза који их дели, балансирање значења, ритмичко и мелодијско овладавање текстом који ствара сажет је опис рада књижевног преводиоца.

У процесу истраживања природе и места свог позива у различитим изворима Бертолино увиђа да Гугловој јединици о репродуктивним уметностима (гума, музика, балет, филм, график, фотографија) недостаје баш она уметност која најпотпуније репродукује и изводи постојеће дело, сматрајући индикативним слепило Гуглове класификације пред очигледношћу репетитивне природе књижевног превођења. Где би онда било место књижевног превођења, ако га нема у извођачким, репродуктивним уметностима?

„(...) Чин књижевнојезичког посредовања има ту незгодну особину да стално измиче дефиницији“, пише Аријана Божовић. И, заиста, сведоци смо да се делатност књижевног превођења у недостатку теоријске концепције чешће изражава у метафорама и поређењима, да се о њеној природи више „расправља“ на препознатљив, шаблонски начин него што се дефинише и смешта у

1 Бранимир Живојиновић, „Белешке о превођењу“, у: Љубиша Рајић (прир.) *Теорија и њојшика ѡревођења*. Београд: Просвета, 1981. Слично схватање књижевног превођења у овој књизи најпотпуније развија Никола Бертолино, мада се оно назире и код свих осталих преводилаца.

јасно одређен оквир осталих репродуктивних уметности. Истовремено, употреба преведених књига са различитих језика толико је обична појава да се изван стручних кругова књижевно превођење и не види као феномен достојан тематизовања. У свеприсутности а скривености ове делатности, која неприметно мења и језик и друштво, њена је основна тајна и њена двосмисленост, њен апсурд, снага и логика, која је по сложености промишљања скоро неупоредива.²

Одсуство јасног ситуирања и дефиниције испрело је око превођења много празног говора, произвело један свет, или мит, који се стално грана: „свет“ неисцрпан, као и сваки мит. Није питање да се он исцрпи, одгонетне, никада није ни било. Суштина је да се феномен књижевног превођења сагледа из визуре „практичара“ и у контексту друштвености, да се смести у оштрији фокус, ближе перспективи оних који су дали глас и стил најзначајнијим писцима светске књижевности и који су учинили да толико различитих Других препознамо у себи. Напослетку, намера је да се и *процесу књижевнојезичкој*

2 Да је у превођењу порекло свега – да све настаје (и нестаје) у преводу – није нова мисао. Ако га разумемо као тумачење изреченог (или написаног), онда је старо колико и (писани) језик и присутно независно од наше свести о њему: своје биће преводимо у мисли или унутрашњу рефлексију, мисли у речи, речи у колико-толико смислену комуникацију, укратко, преводимо непрестано – чак и своје снове покушавамо да преведемо у разумљива значења. У ужем смислу, упркос чињеници да нема културе без преводаца (и да је све што знамо о свету производ њиховог рада), превођење је међу речима које немају поштовања вредну употребу. Оно има своју поетику, дидактику, филозофију, социологију, историју и психологију, има своје технике, политике, коначно – тежину, али нема значајнију рефлексивну препознатљивост ни у једној од наведених области нити има одговарајућу синтезу.

*посредовања*³ да приближна пажња као и његовом крајњем производу – преводу, који се, апсурдно, за разлику од других извођачких уметности, много ређе доводи у везу са својим творцем.

Слично било ком преимућству (а књижевно превођење јесте преимућство) које полако бледи пре него што нестане, о феноменологији превођења тек се спорадично размишља и пише. О његовим друштвеним, статусним и (гео)политичким аспектима најмање се питају они чија је оно свакодневна, основна професија. Зато смо у овој књизи кренули другачијим смером, вођени интердисциплинарним студијама превођења које покривају све аспекте ове делатности – од лингвистичких и практичних, преко феноменолошких, когнитивних, књижевних и културолошких, до друштвених и политичких.

Обиман упитник, штампан на крају ове књиге („Чији је пишчев глас? Упитник за преводиоце“) осмишљен је тако да преводиоце подстакне на размишљање о неким од побројаних аспеката превођења, како бисмо установили где се данас налази мисао о превођењу. Осим свестранијег разумевања феноменологије превођења, истицања важности ове делатности кроз историју и подстицаја за њена даља истраживања, основни циљеви Упитника и књиге која је из њега настала јесу у упознавању ауторских гласова преводилаца и сагледавању евентуалних правилности које проистичу из њихових ставова.

Идеја за књигу у којој би истакнути преводиоци писали о свом послу настала је почетком 2022. године, у оквиру ширег истраживања културног трансфера у европском контексту и претпоставке да је управо превођење

3 У контексту сложености преводилачког процеса посебно видети текстове „Књижевно преводилаштво – заблуде и сурова стварност“ Јелене Стакић и „Преводљивост поезије“ Николе Бертолина у овој књизи.

(на основу успостављеног језичког *сѿандарга*) претходница и услов како културног трансфера (схваћеног у смислу преноса знања, ширења идеја, размене артефаката) тако и друштвеног преображаја и преображаја света кроз време.⁴

Потврду последичног односа између превођења, културног трансфера и друштвеног преображаја доби-ли смо већ крајем исте године, на Франкфуртском сајму књига, одржаном под мотом „Translate. Transfer. Transform“ (Превод. Пренос. Преображај). Мото сајма био је и непосредан показатељ актуелности нашег истраживања, питања и претпоставки на којима је оно засновано. Осим тога, извештаји са „централног догађаја глобалне издавачке индустрије“, који су махом били политичке природе и говорили о идеолошким расправама и скандалима,⁵ потврдили су тезу о узајамној условљености и неодвојивости језика, књижевности и преводилашта од геополитичких питања.⁶

Историја ових веза и односа, нарочито превођења и културне и/или политичке промене, доста је дуга.

4 Gordana Đerić, „Cultural Transfer, Trauma and Cultural Intimacy: Initial Questions and Approaches to Researching Europe – Serbia Cultural Transfer During 2000–2020“, у: Slobodan G. Markovich (ed.) *Cultural Transfer Europe-Serbia: Methodological Issues and Challenges*, Belgrade: Faculty of Political sciences and Dosije Studio, 2023, pp. 213–221.

5 <https://balkans.aljazeera.net/news/culture/2022/10/21/zelenski-pozvao-svjetske-pisce-da-opisu-teror-rusije>; <https://autonomija.info/sajam-knjiga-frankfurt-2022-u-sjeni-bojkota-zbog-desnicarskih-izdavaca/>

6 У тексту „Превोђење као усуд“ Горан Скробоња пише како су наши издавачи на овом сајму тешко могли да нађу занимљиве нове књиге и ауторе чија би права откупили и представили их домаћој публици. Најчешћа објашњења књижевних агената за такву ситуацију гласила су да је *йолийичка корекћносћ йракћйично убила сваку креатйивносћ у савременој књижевној йродукцији* (курзив Г. Ђ.).

Обично се наводи да је римска цивилизација настала на преводима и интерпретацијама античке филозофије, након што је Марко Тулије Цицерон остварио свој „филолошки“ задатак и „научио филозофију да говори латински“, који је био провинцијалан језик у поређењу са вековном традицијом грчког, а филозофија међу Латинима скоро непостојећа дисциплина пре Цицеронових превода.⁷ Да превођење мења ток историје, и да свет не би био исти без преводилаца, показује и Лутеров превод Библије на вернакулар, након којег нису само усавршени принципи превођења и створени основи за стандардизацију немачког језика него је настао и протестантизам.

Ма какав третман превођења историјски био, оно је суштинска, најзначајнија форма језика, она форма која га потврђује као посебан језик. Помоћу других језика и преводилаца осмишљени су и уређени и они домени знања који се сматрају националним, попут језика, закона или религије. Ређе се образлаже да је *нормирање* језика и успостављање *стандарда*, као основе преводилачког рада, омогућено посредством више различитих језика и да обично претходи државности. *Српска граматика* и *Lexicon Serbico-Germanico-Latinum* или Вуков *Српски рјечник, исјумачен њемачкијем и латинскијем ријечма* (1818), на пример, српској државности (1878) претходе шест деценија. Још је ређа аргументација претпоставке да се у историјској перспективи друштва и свет темељније мењају језиком него политиком, као и да је мало ратова и револуција које су прошле без превођења друштава из једног у други језички код.⁸

7 Марина Андријашевић, „Цицеронова мисија преношења грчке филозофије на латински језик и стварање латинске филозофске терминологије“, *Theoria* 3 (2021): 64: 39–52.

8 Опширније: Гордана Ђерић, „Нелагодност у језику. Предговор *Речнику сувишних речи*“, Златно Руно/ИЕС, 2019, 5–30.

У савремености, идеја црногорског језика претходи црногорској државности бар деценију – илустративни су покушаји увођења наставе црногорског језика и књижевности на славистичким катедрама у свету много пре осамостаљења Црне Горе, тј. њеног издвајања из заједнице са Србијом (2006).⁹ (Примери разградње српско-хрватског стандарда пре уништења Југославије или у његовом току, као да је овај језик био вернакулар без књижевне традиције, махом су познати.) Питање је могу ли, након релативизације филолошке науке последњих деценија, представе о „неутралности превођења“ (као и неутралности образовних и културних институција, попут Међународног ПЕН центра који у својим комитетима идеју црногорског језика и књижевности развија од почетка деведесетих година) остати непромењене.

Супротно романтичним представама о „неутралности“, савремени теоретичари феномену превођења спорадично враћају утицај који он историјски има, јер – осим што повезује и оплемењује – превођење разграничава и дели оно што нема природне границе, производи нестабилност, конструише и деконструише поредак у свету. За Бориса Будена превођење је поредак перцепције света и режим граничења, који је креирао геополитичку мапу кроз историју, „с конквистадорима и феудалним апсолутистима, као што то чини и данас с демократима, транснационалним компанијама и новим

9 На Катедри славистике Карловог универзитета у Прагу предмет Црногорска књижевност (*Černohorská literatura*), базиран на изучавању дела Борислава Пекића и Данила Киша, први пут се појавио у програму зимског семестра 1997. године. Наставу је требало да изводи тадашњи шеф катедре и бивши преводилац са чешког на српскохрватски, проф. Мирослав Квапил, али је након интервенције Амбасаде СР Југославије предмет избачен из наставног програма.

идентитетским блоковима“.¹⁰ Веома је опасно, према овом аутору, скретање погледа с важности утицаја превођења на геополитичко мапирање света и неразумевње историјских промена које из тог утицаја следе.¹¹

Савремене студије социологије превођења нарочито се усмеравају на демистификацију језика којим се о превођењу говори. Проблематизовањем романтизованих израза и представа о „међународној размени“, Пјер Бурдије захтева демаскирање и тог језика (који је ближи „мистици но разуму“) и тих односа, те њихово приближавање језику који би одражавао реалност политичких и економских интереса и указивао на хијерархије и односе моћи који се кроз праксу превођења успостављају.¹²

Свестан моћи превођења и критичан према глобалној хегемонији енглеског језика, Џон Максвел Куци последњих година све што напише прво објављује у шпанском преводу у Аргентини, затим на изворном енглеском код малог независног издавача у Аустралији, па тек на крају код свог дугогодишњег британског издавача, пише Аријана Божовић у тексту „Ко ме говори“. Чином који је дубоко перформативан Куци остварује неколико циљева: оснажује књижевност јужне хемисфере, указује на империјални статус енглеског и користи преображајну моћ превођења да наруши очекивани поредак

10 Отворени курс Бориса Будена „Увод у превођење: теорија, друштво, рат“, доступан на: <https://fmk.singidunum.ac.rs/vesti/buden-uvod-u-prevodjenje/> (приступљено 23. 3. 2023).

11 Рату у Украјини претходио је рат на „језичком бојном пољу“, како се о ситуацији у украјинском друштву и језичком инжењерингу извештавало годинама пре актуелног оружаног сукоба. Видети текст „На украјинском бојном пољу неки војници мијењају страну“, из априла 2018. године: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajina-jezik-rusija-identitet/29153038.html>

12 Ивана Спасић, „Елементи једне социологије превођења“, *Трећи пројам*, број 155–156, Лето–Јесен 2012, 9–29.

како између изворника и превода тако и између двају језика, енглеског и шпанског.

Овакви примери сразмерно су ретки. Више несхваћен него несхватљив, геополитички значај превођења тек чека да буде поново откривен и шире тематизован. Врло споро нараста свест да оно што еуфемистички називамо „глобалном издавачком индустријом“ неретко креира вредности у овом пољу на сличан начин на који маркетинг креира производе за наше потребе којих не бисмо ни били свесни да ти производи нису представљени на тако допадљив начин. Некритичка схватања превођења, она која се тичу ширења културе и размене духовног стваралаштва, укратко, читав репертоар формулација који бурдијеовска социолошка школа превођења назива мистификаторским, доминирају и даље интерпретацијама.

Више од удела превођења у кројењу геополитичке ситуације, писце и књижевне преводиоце занима феноменологија превођења. У средишту интересовања су искуства преводилаца и „унутрашњи свет“ процеса превођења¹³ – какав је тај процес, како се одвија, шта га подстиче, чему је сличан, са чиме упоредив – много више од било чега „спољашњег“, па и од статусних питања професије. Говори се о путевима посредовања између двају језика, видљивости преводиоца у преводу, књижевним и преводилачким „истинама“ као начину очувања упоришта и једног и другог језика у тексту који настаје. Речима Боривоја Герзића, свака од варијација превода има своју „истину“, иако не апсолутну, будући да „превођење није егзактна наука“, како пише Горан Скробоња, „и преводиоци нису инжењери, биолози, механичари, већ тумачи уметничког текста (...), и сами ствараоци“.

13 Видети књигу Умберта Ека *Општилике истіо: искуствіва йревођења* (Загреб: Алгоритам, 2006), која је збир његових предавања о искуствима превођења и сарадње са преводиоцима својих дела.

Да је уметност превођења *стйваралачка акѿивносѿ*, у блиској вези с понорима и дубинама (Бертолино), да изискује опрез, концентрацију и вештину, закључујемо и из речи Петера Хандкеа. У разговору са Жарком Радаковићем, од 27. фебруара 1985. године, који љубазношћу аутора објављујемо у овој књизи, Хандке преводиоца упоређује са рониоцем. „Превोђење је врста писања у коме 'предмет описивања' видим само још како светлуца у води, негде испод површине. Можеш да се загнуриш, и видиш куда се крећеш гњурајући. Дакле, зауставиш дах, загнуриш се, видиш предмет и проналазиш га.“

Према Анђелки Цвијић, све што се може рећи о писању важи и за превођење: добар писац је у стању да пробуди способности и знања преводиоца којих овај није ни свестан, да у игри и муци преводачког процеса извлачи оно најбоље из њега. Мирјана Маринковић такође сматра да превођење врхунских писаца на креативан начин спаја писца и преводиоца, и да управо такви писци стварају добре преводиоце. У питању је, према овим ауторкама, еквиваленција не само између уметности писања и превођења него и духовно сагласје између одабраног писца и преводиоца; врстан стил, истиче Мирјана Маринковић, препознаје само преводац који је и сам одличан стилиста.

Отуда се књижевнојезичко посредовање може разумети у смислу бољег сагледавања себе у чину читања, како сматра Жарко Радаковић, и анализирати као поривска делатност насупрот њеној практичној страни, која карактерише превођење уопште. Говоримо ли о свом језику „ту су све бране отворене, препрека за сваког ко жели да у том океану лепоте језика потражи и, ако има среће, пронађе реч-бисер једноставно не постоји“, пише Анђелка Цвијић. Подразумева се да захтевнији текстови и писци јачају самопоуздање преводаца – сам преводачки процес нужно усаврши њихов

језик и стил, немогуће („непреводљиво“) учини могућим (преведеним). Ово стално померање граница, и својих, и сопственог језика, према Владимиру Д. Јанковићу јесте веран опис посла књижевног преводиоца. Штавише, само оно дело које оставља утисак као да није преведено бива достојно да носи име аутора кога преводилац уводи у сопствену књижевност¹⁴, сматра Никола Бертолино.

Када се овој врсти писања, склоњеној од погледа и признања, приступа с љубављу, и ради љубави, резултат понирања је бисер, достојан сјаја оригинала. Овим речима у тексту „Превођење као усуд“ Горан Скробоња описује свој преводилачки порив, и своју мотивацију, која је у случају овог писца и преводиоца била крајње лична, и једноставна: љубав, „обична“ адолесцентска љубав, као „тајни састојак“ чуда превођења. На различите начине изражену, љубав према књижевном превођењу наводи већина аутора у овој књизи, у значењу услова без кога нема (доброг) превода: неретко се овом позиву жртвује лични живот, будући да превођење, као и писање, захтева целину бића.

Ако писац усклађује језик са предметом описивања, како каже Хандке, посао преводиоца био би да тај „предмет“, то јест изворник, усклади са значењима, мелодијом и ритмиком свог језика. На сличан начин Боривој Герзић процес превођења одређује као вид писања и као репетитивни уметнички чин, поредећи изворник

14 Након успостављања чврстих преводилачко-ауторских веза (Ж. Радаковић – П. Хандке, Ф. Ригонат – Ч. Буковски, В. Д. Јанковић – М. Уелбек итд.) оне и за читаоца постају скоро нераскидиве. То је зато јер „књига на другом језику живи од енергије, разборитости, смисла за хумор и импровизацију преводица“, запажа Аријана Божовић. Према њеним речима, преводилац, будући духом и телом присутан у свакој реченици, не може ни бити ништа друго до коаутор дела које је превео на свој језик.

са цртежом из дечје бојанке – оквир је задат, али за боје, нијансе и утисак пресудно је одговоран преводилац. У тексту сугестивног наслова „Преводилац позајмљује писца“ Герзић пише о начину на који преводилац изражајним средствима свог језика заправо ствара „ново дело“ по моделу који је задао писац: однос књижевног превода и изворника, према његовом мишљењу, саобразан је односу репродукције уљане слике са оригиналним платном.

Још даље, у смеру „ауторства“ превода, иде Владимир Д. Јанковић тврђом да „Мишел Уелбек кога читају и воле Срби није исти онај Мишел Уелбек кога читају (и мање воле) Французи“. Отуда се успео превод може разумети и као израз поштовања сопственог језика и као својеврстан начин враћања „преводиочевог дуга“ свом писцу. „Могло би се рећи да су ми најбољи преводи оних писаца који су ми најближи, које највише волим“, пише Флавио Ригонат у тексту „Невидљиви човек“. „Када тако преводим омиљеног аутора, морам на неки начин да се поистоветим. Али не у лошем смислу. Трудим се да се његов особени стил истакне у пуној мери, наравно, све у границама могућности превођења. Ту сам камелеон.“

Метафора камелеона, мирног гуштера дугачког језика, који се неприметно креће са дна дрвета према врху (и који увек изгледа као да је на циљу, стопљен са дрветом), верно одсликава позицију књижевног преводиоца. На изглед непомичан, док свако његово око засебно гледа описујући круг од 360 степени, камелеон у својим променама не имитира само спољашњу боју дрвета. Осуђен на самоћу и способан да све истрпи у свом спором ходу ка циљу, мења се још више изнутра, адаптирањем на изразито високе и ниске температуре, те вишеструке промене нивоа влаге у пустињи.

Нужну прилагодљивост и савитљивост преводиоца Аријана Божовић изражава речима: „Никад се нисам осећала као Тарзанова другарица, то је ствар васпитања,

али у преводу могу да будем и Џејн и Тарзан и Тарзана нова лијана.“

Ретко где способности имитирања, савијања и прилагођавања имају тако позитивна значења као у уметности превођења. Нису ли онда књижевни преводиоци *имитатори гласова*, они који у досезању својих циљева морају бити све, и у исто време? Недоумицу решава најчешћи садржај ауторских посвета преводиоцима, о чему убедљиво пише Јелена Стакић: „Кад имам прилику да упознам аутора и подметнем му његову књигу у мом преводу да ми је потпише, у посвети обично стоји: *која је мој глас на српском*.“

Ова књига је збирка гласова десеторо преводилаца, који су за нас имитирали стотине туђих, нама непознатих гласова. У односу на јунака приче „Имитатор гласова“ Томаса Бернхарда, они имају једну способност више, ону која Бернхардовом јунаку недостаје – умеју да имитирају и сопствени глас. Захваљујући тој способности и вољи да учествују у реализацији једне идеје (такође рођене у поступку превођења израза „културни трансфер“ на разумљивији језик и оно што у пракси препознајемо иза тог израза), настајала је ова књига. У том процесу много шта се од првобитне замисли изменило, преобразило у нешто друго, па је и културни трансфер од претпостављеног оквира истраживања сведен на једну од бројних последица преводилачког посла.

Од тог преображаја корист имамо сви, нарочито будући читаоци ове књиге, који ће уместо о магловитом појму (који више скрива него што открива) добити јасне представе о књижевном превођењу и боље упознати истакнуте преводиоце и писце, чија су искуства, ставови и сећања исписани врхунским језиком и стилем. Неретко, и на духовит начин – разговори Јелене Стакић са Фукоом и Жарка Радаковића са Хандкеом звоне од смећа ових преводилаца и њихових писаца. Самоироније

и смеха има и у осталим текстовима – на читаоцима је да смех пронађу. У име тих читалаца, и у своје име, још једном захваљујем свима који су се одазвали позиву да сарађују на овој књизи.